

sügavuses ja raamatu lõpetab järelehüüd "20. sajandi suurimale tartlasele" professor Juri Lotmanile.

Koostöös oma tütre Lea Leppikuga valminud rektor Ewersi käsitlusel on palju laiem tähendus, kui üksnes isikuline aspekt. See on suur tükk Tartu ülikooli, tollase kultuuri- ja haridusolustiku, aga ka Balti ja impeeriumi hariduspoliitika ajalugu. Paralleelid Nõukogude impeeriumi ajaga tikuvad vägisi meelde, kui loed Tartu ülikooli taasasutamise ja arenemise lugu. Muidugi ei saa kommunismiaegseid marionettrektoreid, mõni neist lausa harimatugi, võrrelda Ewersi-taolise isiksusega. Ega ka mitte Aleksandri-Nikolai Venemaad N Liiduga. Tartu ülikooli kasvandikuna olen aga selle artikli eest iseäranis tänulik.

Kindlasti vääriks veelgi suuremat tähelepanu kui pelk artikkel kogumikus Faddei Bulgarini uurimine. See vene aristokraatide (Puškin jt) ning kommunistlike kroonajaloolaste poolt ühtviisi sõimatud-põlatud mees, kes suure osa oma elust Tartu Karlova mõisas veetis, on tähelepanuväärne figuur vene kultuuriloo, kui silmapaistev publitsist-ajakirjanik, tubli kirjanik (rahvaliku kirjanduse teerajajaid) ja tore memuarist. Muide, lisaks ka vapper sõjamees ja talupoegadele hea peremees, kes igati nende olukorda kergendas. Kui keegi mõnitab teda salakaebuste pärast, siis võrrelgu neid näiteks Puškini laimavate pamflettidega ja otsustagu, kumb on jäledam. Salupere on astunud olulise sammu, mille käigus tema enda sõnusti "porikihi alt, millega teda on kogu aeg loobitud, on koorumas keerukas ja vastuoluline, tark ja põhimõtteliselt aus inimene, kelle panus vene kultuuri (ja kultuuritarbija) arengusse 19. sajandi esimesel poolel on vägagi märgatav" (lk 352).

Kogumikku lõpetav meenutus prof Juri Lotmanist on objektiivne ja südamlük, vähem teaduslik, ent äärmiselt inimlik ja soe. See on õpilase ja kolleegi tänu.

Kokkuvõttes tahaks öelda, et Malle Salupere artiklite kogu on põnev ja vajalik materjal ajaloolase, enamgi kultuuriloolase laual. Selles avaldatu on haaravalt kirjutatud, eri ajastute nähtusi ja isiksusi analüüsiv, sageli vastuoluline. Aga ükskõik kui palju vaieldavusi või suisa eksimusi me sellest toredast raamatust ka välja nuusiksime, on autor osanud end juba esimesel leheküljel elegantselt julgustada: "Keegi ei saa kunagi pretendeerida lõplikule tõele."

Rein Helme

DOKTORIVÄITEKIRI LUTERIUSU KIRIKU SAATUSAASTATEST EESTIS

Riho Altnurme, Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949. (Dissertationes Theologiae Universitatis Tartuensis 5). Tartu Ülikooli Kirjastus 2000, 325 lk.

■ Oma mahukas uurimuses Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku (edaspidi EELK) kohta keskendub Riho Altnurme suhteliselt lühikesele, tema hinnangul terviklikule perioodile EELK ajaloos, loobudes oma esialgselt kavatsusest käsitleda kogu Stalini aega 1944–1953. Sellele perioodile oli eelnenud esimene Nõukogude okupatsioon aastatel 1940–1941, mis paistis silma eriti kirikuvaenuliku poliitikaga, ja kiriku suhtes võrdlemisi salliv Saksa okupatsioon. Sõjajärgsetel aastatel olid poliitilised raamtingimused EELK jaoks muutunud pisut soodsamaks. 1943. aastal oli Stalin, lääneliitlaste soovidele vastu tulles, muutnud järsult oma religioonipoliitikat ja sõlminud kompromissi vene õigeusu kirikuga. Nõukogude riigi mõnevõrra sallivam suhtumine laienes sellega ka teistele kirikutele, kuid EELK kui Eestis valitseval positsioonil oleva kiriku suhtes säilis siiski võimude tugev umbusk, mida tugevdas veel asjaolu, et paljud luteri pastoriid olid tervitanud Saksa vägesid kui vabastajaid ja innustanud eesti mehi võitlema sakslaste poolel idarindel.

Altnurme on oma väitekirjas toetunud mitmete arhiiviallikatele. Ta alustas oma uurimistööd Usuasjade voliniku arhiivifondi läbitöötamisega Riigiarhiivis, millele ta on leidnud lisa veel Usukulturasjade Nõukogu dokumentidest Vene Föderatsiooni Riigiarhiivist Moskvas. Veel on ta kasutanud julgeolekuorganite dokumente Riigiarhiivi Tõnismäe hoidlas (nagu nüüd endist Eesti Riigiarhiivi Filiaali vist nimetatakse) ja loomulikult ka EELK konsistooriumi arhiivi materjale. Viimased on paraku, nagu Altnurmel tuleb tõdeda, võrdlemisi kidakeelsed ning kirikuliikmete tegelike arvamuste kohta võib sageli palju informatiivsemaid andmeid leida julgeolekuagentide ettekannetest.

Mulle tegi eriti heameelt, et Altnurme on ulatuslikult ja ilma pidevate reservatsioonideta selle allika erilisele "kahtlusele" kasutanud Nõukogude julgeolekuorganite jälitustoimikuid, sest seni oli

kirikuringkondadest pastorite KGB-ga salajase koostöö teemal kuulda vaid tõrjuvaid või siis väga ebalavaid reaktsioone. Esitaksin neist siinkohal kimbukese. EELK emeritpeapiiskop Kuno Pajula eitas intervjuus ajakirjanik Mert Kubuga oma salajast koostööd KGB-ga ja väitis, omamoodi isegi avameelselt, et kirik ei ole praegu lihtsalt piisavalt tugev sel teemal diskussiooni arendamiseks.¹ Villu Jürjo artikkel "Kirik ja Nõukogude Eesti"², kus ta seab kahtluse alla KGB allikate igasuguse tõeväärtuse ja koos sellega automaatselt vabastab kiriku KGB-ga salajase koostöö süüdistusest, mõjub *pro domo* vaimus kaitsekõnena, mille autoriks Villu Jürjo kui üks väheseid Nõukogude ajal opositsioonilisi luteri vaimulikke ka suurepäraselt sobib. Silmakirjalikult on selle teemaga ümber käinud ka Riho Saard oma ajakirjas Akadeemia avaldatud artiklis "Eesti kirikute juhtivvaimulikkond läbi aegade". Minu raamatu "Pagulus ja Nõukogude Eesti" kohta on ta arvamusel, et seal ei ole KGB toimikute suhtes rakendatud mingit "tõsiselt võetavat allikakriitikat", mistõttu ei või "eriti tõsiselt võtta ka kellegi kergekäelist agendiks nimetamist".³ Samas toob ta aga, raamatu andmetele toetudes, oma loendis erilise püüdlikkusega välja kõik KGB agendid Eesti juhtivvaimulike hulgas. Siinkohal võiks lausa küsida, miks Saard siis ometi lülitas need nii ebausaldusväärsed andmed oma teatmelise iseloomuga artiklisse ja niimoodi tahtlikult mustas ausad vaimulikke?

KGB dokumentidega ümberkäimisel armastatakse üldse viidata eriti allikakriitilise suhtumise vajalikkusele, kuid mida selline allikakriitika endast kujutama peaks, seda need kriitikud tavaliselt ei täpsusta. Kohati jääb mulje, et need näpugaviibutajad samastavad allikakriitika lausa mingi reaalteadustes kasutatava meetodiga, mis katseklaasile või lakmuspaberile sarnaselt peab allikale andma absoluutse ja üheselt mõistetava hinnangu. Vaimuteadustes aga paraku sellist allikakriitilist lakmuspaberit ei ole ja ühesuguste allikate kasutamisel võivad uurijad jõuda ka väga erinevate tulemusteni, lugejat veenab eelkõige ajaloolaste läbimõeldud ja oskuslik argumentatsioon. Kõige parem mulle teadaolev allikakriitika on siiski teema läbiuurimine ja -kirjutamine erinevate ajaloolaste poolt.

¹ Dagens Nyheter, 2. veebruar 1997.

² Eesti Kirik, 5. veebruar 1997.

³ Akadeemia, 1998, lk 616.

⁴ Jouko Talonen, Church under the Pressure of Stalinism. The Development of the Status and Activities of Soviet Latvian Evangelical Lutheran Church during 1944–1950. Jyväskylä, 1997.

Just seetõttu tuleb Altnurme uurimust eriti tervitada, sest ta on kitsa ajalooperioodi vältel üksikasjalikult vaadelnud EELK ja Nõukogude riigi suhteid erinevatele arhiiviallikatele ja loomulikult ka sekundaarkirjandusele toetudes. Teaduskirjandusest peab eriti esile tõstma mõne aasta eest ilmunud soome kirikuajaloolase Jouko Taloneni monograafiat Läti luteriusu kiriku kohta ligikaudu samadel aastatel⁴, mis kindlasti oli ka Altnurmele oma töö koostamisel üheks eeskujuks. Talonen annab oma raamatus Eestiga suuresti kõrvutatava paralleelarengu Läti luteriusu kiriku represseerimisest ja tasalülitamisest.

Altnurme on oma väitekirja liigendanud seitsmesse suurde peatükki, milles ta vaatleb usuküsimustega tegelnud Nõukogude institutsioone, riigi sekkumist luteriusu kirikusse mitmesuguste administratiiv-bürokraatlike ja majanduslike piirangute ja otsese surve- ja repressiivpoliitika kaudu, kiriku reaktsiooni riigi survele ja luteri kiriku suhteid teiste kirikute ja kogudustega. Stalini uue religioonipoliitika käigus loodi uus institutsioon – Usukultusajade Nõukogu, mis hakkas vahendama kiriku ja riigi suhteid. Moskvas asuvale nõukogule allusid liiduvabariikides tegutsevad Usukultusajade Nõukogu volinikud. Eestis sai 1945. aasta jaanuaris volinikuks NKGB major Johannes Kivi, kes oli 1941. aastal olnud NKVD Virumaa osakonna ülem. Kivi ülesanne oli ellu viia riigivõimu administratiivpoliitikat usuühingute suhtes. Inimesena oli ta, nagu tema Läti kolleegki, samuti KGB taustaga Voldemārs Šeškens, suhteliselt viisakas ja orienteerus mõnevõrra ka teoloogiaküsimustes. ENSV tasandil oli usuasjade volinik võrdlemisi madalalt koteeritud nõukogude ametnik, kellele seda kõrgemate võimuorganite poolt ka korduvalt tunda anti. Otseselt allus ta Ministrite Nõukogule, direktiivse suunaga korraldusi sai usuasjade volinik veel EKP Keskkomitee agitatsiooni ja propaganda osakonnalt, kes aga Altnurme hinnangul sekkus vaadeldaval perioodil vähe usuelu korraldamisse. Lisaks neile tegeles kirikuga veel Riikliku Julgeolekuministeriumi selleks otstarbeks loodud "O" osakond. Usuasjade voliniku ja julgeolekumeeste kompetentsid ja omavahelised suhted raamatust siiski (osalt kindlasti allikate nappuse tõttu) täielikult ei selgu. Volinik tegeles peamiselt kiriku administreerimisega ja riigi ametliku esindajana nõukogude usupoliitika elluviimisel, julgeolekuministerium seevastu vaimulike agentuurse jälitamise, meelsuse, s.h jutluste jälgimise ja otsese represseerimisega. Altnurme andmetel (lk 56) pidevat infovahetust voliniku ja julgeolekumeeste vahel ei toimunud ja kindlasti ei pühendatud volinikku ka agentuurse jälitustöö detailidesse.⁵

Nõukogude institutsioonide tegevus kirikupoliitika elluviimisel ei olnud omavahel kaugeltki hiilgavalt koordineeritud ja sageli tuli ette isegi üksteisele vastu töötamist, mille kohta on raamatus toodud mitmeid näiteid. Volinikku vihastasid korduvalt primitiivsed kirikuõpetajatevaenulikud propagandaartiklid, mis rahva silmis vaid pastori te autoriteeti tõstsid. Samuti oleks volinik propagandistlikel eesmärkidel meelsasti ära kasutanud pastori ametist lahti ütlemist, milleks mõned pastoriid ka kalduvusi ilmutasid, kuid siin takistas seda jälle teiste Nõukogude asutuste jäik kirikuvaenulik poliitika. Näiteks "punase pastorina" tuntud Lembit Tedder visati volinikuga kooskõlastamata Tartu ülikooli ajalooteaduskonnast välja, tehes talle niimoodi võimatuks pastori ametist loobumise. Samuti suunati Inglismaalt repatrieerunud Herbert Stillverk peaaegu vastutahtmist pastorikohale. Ka kohalike täitevkomiteedega, kes paistsid sageli silma liigagarusega kiriku tagakiusamisel ja kirikuvarade võõrandamisel, oli volinikul sageli konflikte; siin esineb ta mõnikord lausa kiriku huvide kaitsjana.

Altnurme vaatleb põhjalikult vaimulike ja koguduste riiklikku registreerimist, millega kehtestati administratiivne kontroll kiriku üle. Selleks leitud mitmesuguseid bürookraatlikke ettekäändeid koguduste registreerimisega venitamiseks või sellest keeldumiseks, Tartu ülikooli kogudus likvideeriti isegi Nõukogude riigi enda kehtestatud reegleid rikkudes. Nõukogude riik natsionaliseeris ametlikult ka kirikute varad, kuid andis need kogudustele tähtajata kasutamiseks neile pealesunnitult lepingute alusel, mis viidi lõpule 1948. aastaks. Nende lepingutega aktsepteeris Nõukogude riik enamiku usukoguduste olemasolu, v.a. mõned hernhuutlikud kogudused, kellega ei katsetatudki lepingut sõlmida. Võõrandati mitmeid väikseks jäänud kogudustega kirikuid, samuti kasutati sõjaaegseid purustusi ettekäändena kirikute võõrandamisel, positiivne erand on siin Põltsamaa kirik, mis hiljem täielikult taastati. Kirikut ahistati ka maksustamisega: esimestel sõjajärgsetel aastatel oli vaimulikele kehtestatud tavalisest mitmekordselt kõrgem korteriüür, mis küll üsna peatselt võrdsustati vabakutseliste korteriüüriga. Tunduvalt kõrgemaks tavaliste kodanikega võrreldes jäi aga vaimulike tulumaks, mis Altnurme hinnangul oli kirikuõpetajatel keskmiselt 33% piires.

Üksikasjalikult käsitletakse raamatus ka Nõukogude riigi sekkumist EELK kaadripoliitikasse, vaadeldes suure põgenemise järel välja kujunenud EELK ajutist konsistooriumi. Altnurme kirjeldab piiskopi asetäitjate (Anton Eilart, August Pähn ja Jaan Kiivit) elulugu ja nende hoiakuid Nõukogude

survepoliitika suhtes. Jääb mulje, et esimese piiskopi asetäitja Eilarti pakkumine oli tingitud pigem paanikast kui otsesest vahistamisohust, sest veel pärast tema vahistamist 1948. aastal oli Moskva keskvõimudel plaan Eilartit piiskopikohale tõsta, millele nüüd aga kohalikud julgeolekutöötajad vastu olid. Paraku ei otsita väitekirjas aga vastust olulisele küsimusele, kui palju luteri vaimulikke oli 1944. aasta sügiseks üldse Eestisse jäänud ja kui paljud Läände põgenenud. Senini käibivad Konrad Veemi andmed, kes nimetab Läände pääsenud vaimulike arvuks 72, millele lisandus veel 12 teoloogiakandidaati ja -üliõpilast⁶, vajaksid kindlasti veel ülekontrollimist ja täpsustamist. Taloneni monograafias seevastu vaagitakse seda küsimust üsna põhjalikult. Lätis, kus olukord oli sama troostitu kui Eestis, põgenes Läände ligikaudu 55% luteri vaimulikest, nende hulgas palju konsistooriumi liikmeid; põgenenud vaimulike arv varieerub eri teostes 140 ja 150 vahel.⁷

Taloneni ja Altnurme monograafiaid paralleelselt lugedes jääb mulje, et Läti arengutel võis olla üsna suur mõju ka nõukogude kirikupoliitikale Eestis. Nõukogude keskvõimu poliitika nii Eesti kui Läti luteriusu kiriku suhtes oli põhimõtteliselt ühesugune, kuid kirikujuhtide erinevad isiklikud hoiakud tingisid lahknevusi kirikute represseerimise ja tasalülitamise ajalisel käigus. Läti peapiiskopi asetäitja Karlis Irbe oli tugev isiksus, kes ei läinud mingitele kompromissidele Nõukogude riigiga. Ta keeldus kirikus tähistamast Nõukogude riigipühasid ega avaldanud ka üleskutset metsavendadele loobuda võitlusest, mida temalt välja pressida üritati. Lisaks meelekindlusele ei puudunud Irbel nähtavasti ka huumorimeel, sest 1945. aastal on ta usuasjade volinik Šeškensile lubanud tähistada kirikus "võidupüha" ja Riia "vabastami-

⁵ Ühel korral (lk 56, viide 251) on Altnurme nimetanud "luterliku kiriku liinis" 1. jaanuaril 1949 teutsenenud agentuuri arvuks 91 inimest, viidates usuasjade voliniku fondile Riigiarhiivis. See viide äratas minus kohe kahtlust, sest voliniku dokumentide hulgas ei tohiks olla mingit teavet julgeolekuorganite agentuurse tegevuse kohta. Kontrollimisel osutuski viide ekslikuks, andmed agentuuri kohta on Altnurme tõenäoliselt saanud KGB eriteadete kollekttsioonist (ERAF, f 131) ja antud juhul on tegemist hooletusveaga.

⁶ Konrad Veem, Eesti vaba rahvakirik. Dokumentatsioon ja leksikon. Stockholm, 1988, lk 336. ENSV MGB oma 1947. aasta detsembri agentuur-operatiivtöö plaanis oli arvamisel, et Läände oli pääsenud 65 pastorit. ERAF SM, f 131, n 1, s 211, l.91.

⁷ Jouko Talonen, Church..., lk 27–35.

se päeva" vaid tingimusele, et jumalateenistusest võtavad osa ka Läti NSV valitsuse liikmed.⁸ Põrganud sellisele järeleandmatusele, läksid võimud üle harjumuspärasele repressiivpoliitikale ja 1946. aasta talvel Irbe ja koos temaga veel mõned pastoriid arreteeriti.

Nüüd liikus aga pendel kiiresti vastupidises suunas. Šeskens oli juba valmis vaadanud sobiva kandidaadi peapiiskopi asetäitja kohale. Selleks oli Gustavs Turs, kahtlaste elukommetega vaimulik, kel teoloogiline haridus lõpetamata ja kes Läti ühiskonna normaalse arengu käigus iialgi nii kõrgele positsioonile poleks tõusnud. Konsistooriumi ringkirjade toon muutub nüüd kohe Nõukogude riigi ees truualamlikult lipitsevaks. Tursi abiga surub volinik Läti luteriusu kirikule uue, Nõukogude riigile kiriku ohjamiseks soodsama põhikirja ja hakkab ette valmistama kirikukogu kokkukutsumist. Igasuguste demokraatiailmingute vältimiseks pidi kirikukogu olema võimalikult väikesearvuline. Voliniku kohalviibimisel läbiviidud eelvalimistel praostkondades tõrjuti kõrvale võimalikud isepäised delegaadid. 14. ja 15. märtsil 1948 kokkutulnud ainult 45liikmeline kirikukogu tegutseb juba täielikult Nõukogude võimuorganite režiiri järgi ja valib ühehäälselt peapiiskopiks ainsa kandidaadina väljapakutud Tursi. Sellele järgnes veel uus vahistamistelaine, millega kirik puhastati lõplikult opositsioonilistest vaimulikest. Taloneni lõppkokkuvõtte on, et luteri kirik Lätis suruti niimoodi getoseisundisse, millel oli ühiskonnas juba marginaalne tähendus ja ka rahva suhteliselt vähene toetus.

Talonen on saanud toetuda peamiselt Läti luteriusu kiriku ja usuasjade voliniku arhiivi andmetele. Siiski on tal õnnestunud välja selgitada ka mitmeid värbamisjuhtumeid, mis paljuski sarnanevad KGB tegevusega kiriku liinil Eestis. Ka Läti KGB hakkas kohe tegema katseid Läti luteri kiriku juhtkonda infiltreruda, kuid ei saavutanud ka siin kiiret edu. Peapiiskop Irbe järele spioneerima värvati küll formaalselt praost Arturs Siļķe, kes aga osutus "ebasiiraks" ja mitte koostöötajaliseks agendiks ning lõpetas vangilaagris nagu Irbegi. KGB seisukohalt õnnelikud olid aga konsistooriumi laekuri ja hilisema sekretäri Krišjanis Šlosbergsi ja pastor Arnolds Konrads värbamised, kes ilmutasid suurt koostöötajate ja andsid KGBle väärtusliku informatsiooni. KGB operatiivtegevuse kohta pakuvad Läti arhiivid palju vähem materjali ja erinevalt Eestist Läti julgeolekuorganite kirikutega tegeleva "O" osakonna operatiivtegevuse ülevaateid seal säilinud ei ole. Seega ei saa me teada, kui

palju oli Tursi peapiiskopiks valinud kirikukogul KGB salajasi kaastöölisi, kuid kaldun oletama, et see protsess ei saanud olla oluliselt erinev Eesti omast, sest lõpptulemus – meelegindlate ja kompromissitute pastorite kiriku juhtkonnast eemaldamine ja tavaliselt ka vahistamine ning nende asendamine kuulekate ja koostööaltide vaimulikega – oli ju sama.

Eestis kulges see protsess aeglasemalt, kuna EELK juhtkond eesotsas piiskopi asetäitja August Pähnaga oli esialgu valmis teatavateks kompromissideks nõukogude võimuga. Altnurme monograafia põhjal on neid heitlusi võimalik ka detailselt jälgida. Oma piiskopi ringkirjas 22. oktoobril 1945 õpetajatele ja jutlustajatele kutsus Pähn üles keskenduma ainult religioonile ja vältima igasuguseid kahemõttelisi jutlustes. Ka lasid Pähn ja mitmed teised juhtivad vaimulikud end julgeoleku agentideks värvata, kuid ei ilmutanud reeglina erilist koostöövalmidust ja andsid vähe huvipakkuvat informatsiooni. Aastatel 1945–1946 on Pähna Usukulturasjade Nõukogus siiski lojaalseks kirikujuhiks peetud. Muutus toimus 1947. aastal, mida Altnurme peab riigi sekkumises kiriku juhtimisse murranguliseks aastaks. Oletan, et suhtumise muutumist võisid tingida ka Läti usuasjade voliniku ja julgeolekuorganite raportid Moskvasse oma edusammudest Läti luteriusu kiriku vastupanu murdmisel, mida nüüd hakati Moskvas ENSV vastavatele instantsidele ette heitma.

Julgeolekuorganite tasandil on murranguline 20. septembril 1947 NSVL MGB "O" osakonnast saabunud noomiv kiri ENSV julgeolekuministrile Boriss Kummile, milles nõuti luterliku kirikuga tehtava töö radikaalset ümberkorraldamist. See noomitus tõi kaasa EELKga tehtava kaadripoliitika intensiivistumise, kus julgeolekutöötajad ja usuasjade volinik töötasid käsikäes. Konsistooriumisse hakati nüüd tooma efektiivselt tegutsevaid agente, seevastu eemaldati sealt kas vahistamiste või perifeeriasse saatmise teel võimudele ebasoovitavad vaimulikud. Puhastus viidi läbi ka praostide tasandil: "negatiivsed" praostid Jaan Lääne ja Johannes Uustal arreteeriti ja asendati sobivamatega. 12. aprillil 1949 vahistati ka piiskopi asetäitja Pähn, kes mõisteti 25 aastaks sunnitööle. Sobiva kandidaadina tühjaks jäänud piiskopi asetäitja toolile oli esile kerkinud Jaan Kiivit, kes 6. aprillil 1948 värvati julgeoleku agendiks "Jüri" ja kaks kuud hiljem edutati Tallinna praostkonna praosti kohale. Altnurme näitab, et kõige meelsamini oleks Usukulturasjade Nõukogu Moskvas edutanud juhtivale kohale Eesti laskurkorpuses võidelnud "pastoreid-rindemehi" (Edgar Hark ja Alfred Tooming), see aga niipea ei teostunud. Siin võis põh-

⁸ Samas, lk 69–70.

juseks olla ka Hargi soovimatus ja tema vähene vaimne võimekus Jaan Kiivitiga võrreldes. Hiljem on siiski mõlemad, nii Tooming kui ka Hark, tõusnud peapiiskopi toolile.

Kiriku tasalülitamist püüti teha väliselt legaalsete ümberkorralduste vormis. Altnurme täheldab siin Läti luteri kiriku uue põhikirja otsesest eeskujul. Volinik Kivil olid selles osas kirikule selged nõudmised: eelkõige tuli vähendada demokraatlikkuse elementi kiriku enda sees, piiskopi valimiskogu pidi olema võimalikult väike, millega loodaks paremad võimalused valimiste manipuleerimiseks ja soovitava isiku suunamiseks piiskopi ametikohale, kirikukogu võiks koos käia võimalikult harva, igasugune misjonitöö oli kategooriliselt keelatud. Murrang uue põhikirja arutamisel saavutati alles pärast Pähna asendamist Kiivitiga. XIII kirikukogul vastu võetud uus põhikiri, mis jäi kehtima kogu Nõukogude perioodil, oli varasemast põhimäärusest tunduvalt vähem mahukas, lihtsustas kiriku struktuuri ja hõlbustas riiklikku järelevalvet kiriku üle.

Pärast Jaan Kiiviti tõusmist piiskopi asetäitja kohale täheldab Altnurme konsistooriumi ringkirjades võrdlemisi järsku stiilimuutust sovetlikus suunas. Kui esimestel sõjajärgsetel aastatel oli konsistoorium koguni julgenud esitada mitmeid proteste ja loobunud 1947. aastal Oktoobrirevolutsiooni läkituse saatmisest kogudustele (mida küll püüti võimude silmis leevendada tervitustelegrammi saatmisega Stalinile), siis Kiiviti 1. mai 1949. aasta ringkiri oli isegi voliniku jaoks juba liiga "punane", nii et ta oli sunnitud piiskoppi paluma koostada oma tekst "uskliku inimese stiilis" (lk 167).

Nõukogulikud ümberkorraldused viidi lõpule EELK XIII kirikukogul 23. ja 24. oktoobril 1949, mida nii volinik kui ka julgeolekuorganid olid hoolikalt ette valmistanud. Kirikukogu 44 delegaati, kellest 32 olid julgeoleku salajased kaastöölised, valisid ühehäälselt EELK peapiiskopiks Jaan Kiiviti. Peapiiskopi ameti sisseseadmise idee pärineb ilmselt ENSV juhtorganitelt, kes soovisid niimoodi tugevdada vastaskaalu pagulaskirikule. Kogu kirikukogu programm oli väga riigitruu, kirik oli üle võtnud nõukoguliku, väärastunud ja pea peale pööratud keelekasutuse, käsitledes Lääne kirikuid kui algristikoguduse põhitõdedest eemaldunud kirikuid, kes on asunud imperialismi teenistusse. Tagantjärele vaadates võiks väita just vastupidist, et EELK alalhoidlik ja kollaboratsioonistlik kurss tähendas algristikoguduse põhitõdedest eemaldumist.

Altnurme väitekirjast võiks nimetada veelgi olulisi ja huvitavaid teemasid. Mitmeid peatükke läbib repressioonide ja vaimulike julgeolekuorganitega salajase koostöö teema. Altnurme täheldab

EELK Konsistooriumi Presiidium.

Vasakult: ass. praost G. Klaus, peapiiskop J. Kiiviti, ass. praost E. Hark.

kahte vahistamislainet – aastatel 1944–1946 (13 inimest) ja 1948–1949 (10 inimest) – kuid nimetab hiljem aastatel 1944–1949 vahistatud vaimulike koguarvuks 22, mis ei kattu täiesti eespool esitatud arvudega. Ilmselt on arvude erinevus tingitud sellest, et 1944–1946 arreteeritud vaimulike hulgas nimetas ta ka Tallinna Jaani koguduse juhatuse esimeest Rudolf Kuuskmaad (lk 253). Represseerimiste teema puhul peab küll kahetsema, et Altnurme ei ole seadnud ajalisteks piirideks algselt kavandatud perioodi 1944–1953, sest ta mainib küll vahistamiste jätkumist aastatel 1950–1951, kuid seda teemat enam edasi ei käsitle, mistõttu me tervikülevaadet EELK martüüriumist Stalini ajal tema väitekirjast ei saa. Raamatus viidatakse ka korduvalt Ülo Vaheri 1997. aastal EELK Usuteaduse Instituudi juures kaitstud diplomitööle "Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku represseeritud õpetajad", kuid sealseid andmeid ei ole minu teada kusagil trükisõnas avaldatud. Kahetseda tuleb ka, et Altnurme ei ole represseerimiste teema uurimisel võtnud alati aluseks vahistatute KGB juurdlustoimikuid, vaid toetub sageli ka usuasjade voliniku ja isegi Moskva Usukultusasjade Nõukogu andmetele, mis on sel puhul ikkagi sekundaarsed allikad.

Abipraost
Lembit Tedder,
KGB agent "Jüri II".

Vahistatud
peapiiskopi asetäitja
August Pähn.

Pealegi oleks vahistatud vaimulike juurdlustoimikutest võinud leida lisamaterjali kiriku olukorra kohta sõjajärgsetel aastatel. Samuti oleks oodanud viiteid kahele "Memento" väljaantud poliitilisi arreteerimisi käsitlevale köitele, mis otseselt toetuvad arhiiviainesele.⁹

Raamatus on julgeoleku operatiivtoimikutele toetudes üsna põhjalikult iseloomustatud vaimulike ja teiste koguduseliikmete salajast koostööd KGBga ja nimetatud ka mitmeid nimesid. Lisaksin siinkohal vaid ühe väikese täienduse agent "Novembri" kohta, kelle nimi on jäänud avamata. Agent "November" on 24. novembril 1944 (siit arvatavasti ka agendinimi) KGB agendiks värvatud Heino Lattik. Praost Jaan Lattiku pojana oli tal kirikuringkondades muidugi laialdaselt sidemeid, agent "Novembrit" kasutati efektiivselt ka metsavendade jälitamisel.¹⁰

Raamatus käsitletakse lähemalt veel koguduste ja rahva osalemist kiriku usutalitustes, mis sõjajärgsetel aastatel omandas selgelt protestiliikumise tähenduse. Leerilaste arv ületas aastatel 1946–1947 koguni poolteisekordselt 1939. aasta

näitajad. Alles leeriõpetuse andmise keelustamine 1949. aasta varasuvel, millele oli eelnenud kogu elanikkonda vapustav märtsiküüditamine, hakkas kiiresti leerilaste arvu vähendama.

Altnurme kirjeldab ka EELK ja teiste usutunnistuste suhteid. Jätkusid juba iseseisvusajast päritud vastuolud luteri kiriku ja hernhuutluse vahel, kus oli kaks suunda: luteri kiriku suhtes leplik "leitdorflased" ja separatistlik "tannerlased". Piiskopi asetäitja Pähni eitav hoiak vennastekoguduse suhtes langes siin kokku volinik Kivi äärmiselt kahtlustava suhtumisega hernhuutlastesse. Volinik nõudis hernhuutlike koguduste registreerimist luteri kiriku filiaalidena. "Leitdorflased" nõustusid sellega, "tannerlased" osutasid visa vastupanu ja nõudsid omaette kogudustena registreerimist, millest volinik keeldus. 1949. aastaks ei olnud hernhuutluse tasalülitamine veel täielikult lõpule viidud. Peale voliniku tegelesid hernhuutlastega loomulikult ka julgeolekuorganid, kes harastasid kohati lausa teoloogiliselt perversseid kombinatsioone. Eugen Tanner värvati väevõimuga agendiks "Fevralski", et viia hernhuutlased üle õigeusku ja moodustada sellega suurem vastukaal luteri kirikule. Tanner, kes tõrkus agendikohustusi täitmast, küüditati KGB erinõupidamise otsusega koos perekonnaga 1949. aasta juulis. Tema edasine saatuse ei ole sugugi teadmata, nagu arvab Altnurme (lk 287), vaid kirjas "Memento" küüditamisele pühendatud köites: asumisel Tanner arreteeriti 25. detsembril 1951 ja mõisteti järgmisel aastal 25 aastaks sunnitöölaagrisse, kust ta küll juba 1954. aastal pääses ja suunati uuesti asumisele Krasnojarski kraisse; lõplikult asumiselt vabaneud on ta 5. märtsil 1957.¹¹

Voliniku ja julgeolekuorganite vastumeelsust hernhuutlaste suhtes võib seletada vennaste pietistliku usulise veendumusega, mis ei soodustanud nende kaasaminekut Nõukogude poliitikaga. Julgeolekuorganite äraspidiste kriteeriumide järgi olid sellised vaimulikud "dogmaatikud" või "fanaatikud", "pole dogmaatik" andis juba lootust edukaks värbamiseks ja "liberaal" (s.t ei löö millegi ees risti ette) oli julgeoleku silmis positiivne iseloomustus (lk 177–178). Kuigi pietistliku suunitlusega vaimulikud näivad olevat olnud meelegi kindlamad, ei saa siiski välja tuua ühest seost vaimulike teoloogilise suunitluse ja nende vastupanutahete või koostöövalmiduse vahel. Altnurme niisuguseid lihtsustavaid järeldusi ei teegi ja Taloneni monograafiast võib leida fakte, mis kinnitavad vastupidist: Lätis olid kollaboratsioonistliku peapiiskopi Tursi kõige teravamad kriitikud pietistlik pastor Hugo Grīvāns ja liberaalne teoloogiaprofessor Alberts Freijs, kes mõlemad ka vahistati.¹²

⁹ Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988 (§58). Koostanud ja toimetanud Leo Õispuu. Kd 1, Tallinn, 1996, kd 2, Tallinn, 1998.

¹⁰ Vt Peeter Väljas, Hävitusagendid. Mõningatest julgeolekuorganite operatiiv-agentuurtöö meetoditest metsavendadevastases võitluses sõjajärgsel perioodil. – Luuramisi. Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil. Koostanud Tiit Noormets. Tallinn, 1999, lk 164.

¹¹ Küüditamine Eestist Venemaale 1949. Märtsiküüditamine 1949. Koostanud Leo Õispuu. 2. osa. Tallinn, 1999, lk 622.

¹² Jouko Talonen, Church..., lk 194.

EELK tegi sõjajärgsel perioodil ka katseid ümber korraldada oma suhteid õigeusu kirikuga, mis Altnurme hinnangul oli läinud koheselt koostööle nõukogude võimuga. Õigeusu kiriku soodustatud seisundi üheks tunnuseks oli selle juures tegutsev Vaimulik Akadeemia, mille eeskujul EELK taotles ka Usuteaduse Instituudi rajamist. Usuteaduste Instituut suudeti *de facto* tõepoolest tegutseda panna (näiteks Uku Masingul õnnestus seal ka oma doktoriväitekiri kaitsta ja ta oli sisuliselt ka instituudi palgal), kuid ametlikku luba instituudi avamiseks siiski ei saadud, sest hoolimata Usukultusasjade Nõukogu pooldavast suhtumisest ei andnud ENSV Ministrite Nõukogu instituudi avamiseks luba.

Eriti innukas õigeusu kirikuga sidemete arendaja oli pastor Evald Saag (viimast toetas mõneti ka Kiivit), kes taotles lausa luteri ja õigeusu kiriku ühinemist. Kui õigeusu kirik oli Lääne-Ukrainas vägivaldselt üle võtnud uniaadid, siis Eestis midagi taolist siiski tõsiselt ei üritatudki ja toimunud läbirääkimised jäid suures osas Saagi erainitsiatiiviks. Üsna veenev on Altnurme oletus, et siinsed võimud pigem kartsid Eestis võrdlemisi nõrga kandepinnaga õigeusu kiriku sulandumist luteri kirikusse, mitte vastupidi.

Saagi tegevusmotiveerimisele selgitust otsides väidab Altnurme, et Saag tegutses omaenda initsiatiivil ega ole teadaolevalt olnud ka julgeoleku agent (lk 268). Vaadeldaval perioodil oli see tõepoolest nii, kuid paar aastat hiljem, 20. veebruaril 1951, võtsid julgeolekumehed Saagi vaikselt Tallinnas kinni ja värbasid ta ülekuulamisele agendiks varjunimega "Risti". Värbamisel kasutati survematerjalina Saagi Saksa okupatsiooni ajal tehtud nõukogudevastaseid avaldusi ja kirjutisi, tema sõjajärgse tegevuse kohta tšekistidel seevastu pretensioone ei olnud. Vastvärvatud agent otsustati "pärast kontrolli praktilises töös MGB organitega" suunata läbi töötama peapiiskop Kiiviti ja pastoreid Jüri Kimmelit ja Paul Saart, kelle kohta oli juba sisse seatud operatiivtoimikud.¹³ Edasistest operatiivaruannetest jääb siiski mulje, et Saag koostöös julgeolekuga mingit aktiivsust ei ilmutanud, sest agent "Risti" nimi ei ole mulle hiljem enam ette juhtunud.

Välismaa kirikutest oli EELK vaadeldaval ajal peaaegu täielikult isoleeritud: vähene kirj vahetus pagulaskirikuga sai toimuda ainult julgeolekuorganite kontrolli all ja meenus seetõttu oma sisult suuresti ametlikke repatrieerumisüleskutseid. Pagulaskirik ei teinud endale stalinliku usuvabaduse osas muidugi mingeid illusioone ja püüdis ingliskeelses pressis ka läänemaailma valgustada, kuid faktilist informatsiooni kodumaa kiriku te-

geliku olukorra kohta oli ka neil vähe. Huvitava tõigana toob Altnurme välja, et Usukultusasjade Nõukogu on Moskvas siiski kaalunud mõnede usaldusväärsete luteri vaimulike Saksamaa läänetsiooni saatmist, kuid see kavatsus ei saanud Eesti voliniku passiivsuse tõttu siiski teoks.

Vaimulikkonna osa vastupanuliikumises on suhteliselt vähenähtav, enamjaolt väljendub see vaimulike poolt nende lähemas tutvusringkonnas tehtud nõukogudevastases agitatsioonis, mille kajastusi leidub ka julgeolekuagentide teadetes. Vaimulike sidemed metsavendlusega olid marginaalsed ja osalt arvatavasti ka julgeolekuorganite poolt lihtsalt inkrimineeritud.

Leidsin töös ka paar ebaõnnestunud formuleeringut ja terminoloogilist küsitavust. Altnurme esitab hoolikalt fakte vaimulike koostöö kohta Nõukogude võimudega, kuid püüab samas mõista nende käitumise motiveerimise süsteemiga sobitumisel. Kuid kui ta peapiiskop Kiiviti paindlikku taktikat iseloomustades nimetab topeltmõtlemist avarmaks eetikakäsitluseks (lk 168), siis tõrgub mu teadvus sellega kaasa minemast. Topeltmõtlemine ehk silmakirjalikkus kuulub minu arvates siiski üsna üheselt ebaeetiliste nähtuste hulka. Konstantin Pätsi nn vaikiva oleku ajastut 1934–1940 on nimetatud totalitaarseks, viidates usuasjade volinik Kivi aruandele (lk 216). Mul oli raske uskuda, et Kivi kasutas oma aruannetes nii mittemarksistlikku mõistet ja kontrollimisel selguski, et volinik kasutas tolle aja poliitiliselt korrektset keelt, nimetades Pätsi 1934. aasta riigipöört fašismi võimuletulekuks Eestis.¹⁴ Järelikult kuulub see totalitarismimääratlus Altnurmele endale, mis aga Pätsi autoritaarse ja selle lõpuastatel juba parlamentarismi suunas nihkunud režiimi suhtes on ilmselgelt liialdatud ja ülekohtune.

Võiks nimetada ka mõningaid tehnilisi puudusi töö vormistamisel. Meil on akadeemilistes publikatsioonides sageli tavaks muutumas, et kasutatakse kogu raamatut läbivat viitenumeratsiooni, mis kiiresti paisub neljakohaliseks. Seda näib dikteerivat arvuti või pigem selle puudulik kasutamisoskus. Minu meelest ei ole ka otstarbekas paigutada isikunimede registrisse joone all viidatud teoste autorite nimesid. Nii näiteks leidsin registrist enda kui selle ajastu ühe "põhitegelase" nime koos rohkete leheküljenumbritega, minu raamat "Pagulus ja Nõukogude Eesti", millele muidu on üsna ohtralt viidatud, kasutatud kirjanduse nimekirjas seevastu puudub. Sealjuures ei ole isikunimede register tekitis nimetatud isikute osas sugugi täie-

¹³ ERAF SM, f 131, n 1, s 219, l. 51–52.

¹⁴ ERA, f R-1989, n 2, s 4, l. 58.

lik. Pistelisel kontrollimisel selgus, et mitmed isikud (näiteks Päts ja Vorošilov) puuduvad registrist üldse.¹⁵

Küsitav on ka teose kompositsiooniline ülesehitus, millele on omane teatav temaatiline hakiitus, mistõttu korduvalt pööratakse tagasi ühe ja sama teema käsitlemise juurde. See on tinginud ka mitmeid sisulisi kordusi: näiteks Kaitsepolitsei kaastöölise Hans-Ilmar Keeru vahistamise asjaolusid on – tõsi küll, iga kord pisut erinevas kontekstis – kirjeldatud tervelt neljal korral. Raamatus kaldutakse ka liigselt detailidesse ja dokumentide refereerimisse ning välditakse üldistavamaid probleemiasetusi. Sellest puudusest oli autor ilmselt ka ise teadlik, sest märgib sissejuhatuses, et tema töö täidab mõnel määral ka allikapublikatsiooni funktsiooni.

Altnurme on oma uurimuses keskendunud vaid viiele EELK jaoks saatuslikule aastale. Kahetsema peab siiski, et ta oma teose lõpus ei andnud kasvõi linnulennulist ülevaadet kiriku ja Nõukogude riigi suhetest järgnevatel aastatel, sest vaid pikemas ajalisel perspektiivis võib hinnata neil rasketel aastatel toimunu tähendust kiriku positsioonile Eesti ühiskonnas. Sama puudus on muuseas omane ka Taloneni monograafiale, kus teemaarendus samuti järsult katkeb 1950. aastaga. Ainult hilisema arengu valgusel võib hinnata ka Eesti ja Läti luteri kiriku juhtkonna kompromissitaktika põhjendatust või põhjendamatus. Isiklikult olen küll arvamusel, et mingit selgelt läbimõeldud taktikat, mida nii Altnurme kui ka Taloneni näivad eeldavat, kiriku juhtkonnal ei olnud. Halastamatusse surveolukorda sattunud vaimulikud lihtsalt pidid langetama raskeid valikuid, kus otsustavaks sai igaühe enda meelekindlus ja südametunnistus. Niimoodi selekteerusid iseenesest välja kompromissialtimad ja koostöötahtelisemad vaimulikud, kes lisaks mingitele ajaloolaste poolt hiljem raskelt verifitseeritavatele taktikalistele kaalutlustele lähtusid ilmselt ka isiklikust heaolust ja karjääriambitsioonidest, mis vähemalt Gustavs Tursi puhul on eriti ilmne.

Sõjajärgsetel aastatel on kiriku järeleandmiste hind üsna nullilähedane, sest ühte tähtsamat konkreetset eesmärki, Usuteaduse Instituudi rajamist, ei saavutatudki, ka teoloogilise trükisõna osas piirdus nõukogude võimu vastutulek armuliku loaga trükkida piiratud arvul laululehti ja kirikukalendrid. Hilisematel aastatel muutus olukord kirikule siiski soodsamaks ning luteri kirikud Eestis ja Lätis leidsid Nõukogude süsteemis teatava stabiilsuse ja oma *modus vivendi*. Läti kirikuajaloolased rõhutavad praegu pragmaatilise peapiiskopi Tursi saavutusi kirikute ehitamisel ja kiriku

materiaalse olukorra parandamisel.¹⁶ Raske on aga hinnata kompromisside ja järeleandmiste taktika varjukülgi. Kirikule annab seesmise jõu ikkagi tema liikmete hingeline ja moraalne terviklikkus, mida Martin Luther väljendas oma kuulsate sõnadega: "Siin ma seisan ja teisiti ma ei või"; põhimõttelistes küsimustes taktikaline laveerimine ja järeleandmised võivad aga viia pigem Pyrrhose võitudele. Mida võis tunda sõjajärgsetel rasketel aastatel usklik inimene, kes otsis kirikus hingelist tuge ja pidi seal hoopis kuulma tänupalveid Nõukogude riigile? Altnurme seda küsimust ei püstita, kuid selliseid "rohujuure tasandi" reaktsioone kirjeldab pisut Talonen. Ta nimetab intsidenti Ärlava kirikus 2. mail 1948, mil neli läti naist selliselt nõukogudemeelselt jumalateenistusest demonstratiivselt välja marssisid ja mainib ka, et "punane" peapiiskop Turs sai usklikelt palju protesti- ja ähvarduskirju, mistõttu ta üksvahe isegi taotles usuasjade volinikult endale relvaluba.¹⁷ Võimalik, et nii mõnedki usklikud pöörasid nende elamuste sunnil kirikule jäädavalt selja. Neid usklikke hingedes toimunud läbielamisi, millest kirjalikes allikates võib leida vaid üksikuid tunnistusi, ei saa paraku ühegi teadusliku meetodikaga mõõdistada ega hinnata.

Ei tahaks aga kalduda liigsesse moraliseerimisse ega esitada Altnurme monograafiale nõudeid, mida ükski ajaloolane iialgi ammendavalt täita ei suuda. Pealegi jääb teosest mulje, et Riho Altnurme kavatseb oma uurimistööd jätkata. See annab lootust, et kunagi saame lugeda ulatuslikule allikmaterjalile tuginevat tervikülevaadet EELK tegevusest Nõukogude ajal, mis suudab vältida liigset detailidesse kaldumist ja üritab anda vastuseid ka mõnele siin retsensioonis püstitatud küsimusele.

Indrek Jürjo

¹⁵ 2001. aasta kevadel ilmus trükist Altnurme raamatu illustatsioonidega täiendatud teine väljaanne, kus osa nimetatud tehnilisi puudusi on kõrvaldatud.

¹⁶ Selline seisukoht jäi kõlama Usuteaduse Instituudi 25. augustil 2000 korraldatud Nõukogude aja kirikuajalugu käsitleval rahvusvahelisel seminaril.

¹⁷ Jouko Talonen, Church..., lk 168, 275.